

УДК 347.91/95:347.633

Тетяна Стоянова,*канд. юрид. наук, доцент кафедри цивільного процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню практики Європейського Суду з прав людини, як джерела цивільного процесуального права України.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, цивільний процес, цивільне процесуальне право, джерело цивільного процесуального права, Європейська конвенція з прав людини.

Постановка проблем. В умовах євроінтеграційних процесів, що відбуваються в державі, питання застосування практики Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), як джерела цивільного процесуального права, набувають актуальності та необхідності ґрунтовного концептуального наукового дослідження. Зумовлена така необхідність наступними чинниками.

З одного боку статистичні дані свідчать про сумну практику виконання.

Так, за даними Ради Європи, у 2014 році лише п'яти українцям, які довели в ЄС порушення своїх прав з боку держави було виплачено грошову компенсацію, 160 справ перебувало в процесі очікування, 30 українцям було сплачено «тіло» заборгованості але затримані штрафи. Також, статистика свідчить, що кожне п'яте рішення ЄСПЛ, в якому виникло тривало прострочення виплат є українським [1].

З іншого боку звертається увага на порушення не тільки порядку виконання, а й механізму впровадження рішень ЄСПЛ до судової вітчизняної практики. Так, підставою пильної уваги Ради Європи до цієї проблеми стало не тільки невиконання Україною рішень ЄСПЛ, так станом на 31 жовтня 2016 року до ЄСПЛ надійшло 18 тисяч заяв, а й те що з них – у 12 тисячах заяв йдеться про повторювані порушення, що стосуються тривалих судових проваджень, тривалого та безпідставного тримання під вартою, тортур, порушення права на життя, тощо [2]. Такі питання обговорювались на круглому столі «Національні механізми виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні: роль судової гілки влади», у якому взяли участь представники Міністерства юстиції України, Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів України, інших органів судової влади України, представники міжнародних, громадських організацій, експерти Ради Європи. Тобто, слід дійти висновку, що порушується не тільки механізм виконання рішень ЄСПЛ в результаті затримання виплат компенсацій, а порушується сама ідея механізму існування ЄСПЛ, що його рішення є остаточними та обов'язковими для застосування в судовій практиці за аналогічними правовідносинами.

Проблема застосування рішень ЄСПЛ у національній судовій практиці знаходиться у декількох площинах – законодавчій, правозастосовчій та у площині правової свідомості суддів.

Так, інститут застосування рішень ЄСПЛ є, за своєю суттю різновидом судового прецеденту. Предметом дослідження не є правова природа судового прецеденту – це питання є більш теоретичним та ширшим ніж оголошений об'єм дослідження, тому увага на визначенні прецеденту буде зосереджена тільки опосередковано. А судовий прецедент, як джерело законодавства не є знайомим для національної системи права, як наслідок системи законодавства, а, тим самим й для правової свідомості суддівського апарату. Якщо він не є знайомим, тільки імплементацією до внутрішнього законодавства та зобов'язання в законодавстві його виконувати не буде мати швидкої ефективності та дієвої роботи. Такий механізм, як інерція, особливо в багатому структурному державному механізмі, як судова система, а тим більше не узгодженість внутрішнього законодавства, не дасть одразу прийняти та впровадити нове джерело право – судовий прецедент.

Для досягнення поставленої мети ставляться наступні завдання: дослідити поняття практики Європейського Суду з прав людини, визначити місце практики Європейського Суду з прав людини в системі національного законодавства.

Окреслений предмет дослідження буде розглядатися у контексті джерела цивільного процесуального права.

Під джерелом права буде розглядатися загальнотеоретичне визначення джерела права, як зовнішньої форми його вираження.

Методом дослідження став метод дедукції, що застосовувався шляхом дослідження загальних знань щодо системи цивільного процесуального права та визначення у ньому місця практики ЄСПЛ, як джерела права. Метод індукції, що обраний при дослідженні суті рішень ЄСПЛ з позиції того, чи вони є джерелом цивільного процесуального права. Метод аналізу опробований для дослідження правозастосовного механізму при здійсненні правосуддя та використання практики ЄСПЛ при його здійсненні. Як спроба звести контекст та вирішити окреслену проблему, щодо вирішення питання практики ЄСПЛ, як джерела цивільного процесуального права, з метою виявлення його місця в системі цивільного процесуального права та законодавства, дослідження його поняття, та виявлення його ролі в правозастосовній діяльності суду, а також, з метою вирішення існуючих складнощів у застосуванні прак-

тики ЄСПЛ при вирішенні цивільних справ буде застосований метод синтезу.

Впровадження у національну правову систему такої інституції, як Європейський Суд з прав людини відбулося на відповідних правових підставах.

Так, по-перше, це Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), ратифікована Законом України від 17 серпня 1997 року [3, Ст. 263], яка відповідно ст. 9 Конституції України, як чинний міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, стала частиною національного законодавства України. Саме Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року» передбачається визнання Україною юрисдикції Європейського суду з прав людини, зокрема п. 1 зазначає: «Україна повністю визнає на своїй території щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції». Відповідно до ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори» [4, Ст. 540] ратифікація міжнародних договорів України (як одна із форм надання згоди на обов'язковість для неї міжнародного договору) ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. Тобто, слід дійти висновку, що положення Конвенції є імплементаються повністю до системи законодавства України. В свою чергу Європейський суд, як орган який тлумачить положення Конвенції, створює не норми права, а складає практику їх застосування, тим самим роз'яснює положення Конвенції з урахуванням всебічного міжнародного досвіду та світопогляду.

Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК) від 18 березня 2004 року, в ст. 8 передбачає: «Суд вирішує справи відповідно до Конституції України, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.» [5, Ст. 492]. Окрім того, згідно п.5. у разі невідповідності закону України міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір. Таке ж положення закріплено в ст. 3 Закону України «Про міжнародне приватне право» [6, Ст. 422]. До того ж виконання Україною взятих на себе зобов'язань по Конвенції та юрисдикції ЄСПЛ забезпечує Верховний Суд України, що відповідно до ст. 355 ЦПК переглядає судові рішення у цивільних справах з підстав встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом.

Як вбачається з проаналізованих положень законодавства судові рішення ЄСПЛ є актами тлумачення Конвенції, яка, в свою чергу, є джерелом системи права та законодавства України. А виконання рішень ЄСПЛ забезпечуються посиленням механізмом його впровадження, зокрема найвищим судовим органом в державі – Верховним Судом України, як гарантом дотримання Україною взятих на себе зобов'язань щодо виконання положень Конвенції. Але, та-

кий Закон України, як «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [7, Ст. 260] в ст. 17 встановлює, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду, як джерело права. І слід погодитися з думкою Фулей Т.І., що зазначає: «Варто зауважити, що йдеться саме про «практику Суду» у значенні, розкритому у статті 1 цього Закону, тобто практику ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини, а не лише про рішення щодо України. Важливо пам'ятати, що у Законі України № 3477-IV немає положень, які б забороняли застосовувати рішення чи ухвали ЄСПЛ, постановлені щодо інших країн.» [8, с. 6]. Тобто на законодавчому рівні визнається практика ЄСПЛ джерелом права.

З таким положенням не можна погодитися з наступних підстав.

В теорії держави та права судовий прецедент (від лат. *praecedens* /*praecedentis*/ – що передує; англ. *precedent*) – це принцип, на основі якого ухвалені рішення у конкретній справі є обов'язковим для суду тієї самої або нижчої інстанції при вирішенні в майбутньому всіх аналогічних справ або виступає зразком тлумачення закону [9, с. 185].

Судовий прецедент має певні ознаки, не вдаючись до дискусії для більш чіткого розуміння суті поняття виокремимо основні, що притаманні рішенням ЄСПЛ при їх застосуванні суддями.

– визнання прецеденту джерелом права (первинним для англосаксонського права і вторинним для країн романо-германської правової системи). Така ознака відповідає положенню ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», в якій зазначається, що суд застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду, як джерело права.

– формулювання судових прецедентів вищими судовими інстанціями; – нормативний характер судових прецедентів. Приймавши на себе зобов'язання по Конвенції та визнавши юрисдикцію ЄСПЛ, Україна фактично, впровадила таку ознаку до своєї правової системи. Але, не зовсім можна погодитися із твердженням щодо нормативного характеру судових прецедентів, і це є основною відмінністю претендента від іншого «конкурентного» джерела права – нормативно правового акту. Судовий прецедент в контексті судових рішень ЄСПЛ є тлумаченням положень Конвенції та не направлений на впровадження норм права, встановлення загальнообов'язкових правил поведінки. Саме тому повністю визнати, що судова практика ЄСПЛ є судовим прецедентом не можна.

Багато ознак судового прецеденту виокремлюються в теорії держави та права, але як зазначалося вже правова природа судового прецеденту розглядається тільки в контексті судової практики ЄСПЛ та саме тому має похідний характер. Тому слід погодитися із такими ознаками, що притаманні судовому прецеденту, що визнаються в теорії права, як загальнообов'язковий характер прецеденту як для нижчих судів, так і для всіх інших державних органів і посадових осіб; відносна зв'язаність вищих судових інстанцій своїми власними рішеннями; обнародування судових рішень прецедентного характеру в бюлетенях

або інших офіційних виданнях і в цьому значенні писаний характер прецеденту; – формування і функціонування прецеденту на основі чинного законодавства і в цьому значенні, його вторинний характер порівняно із законом; спрямованість прецедентів не тільки на більш ефективний і кваліфікований розгляд судами конкретних справ, а й на заповнення прогалин та усунення двозначностей у законодавстві; казуїстичність прецеденту, створення його на підставі вирішення конкретних, поодиноких казусів, випадків, множинність, певна неузгодженість та непорядкованість [10, с. 187]. Але, маючи загальні притаманні прецеденту ознаки, судова практика ЄСПЛ має свої власні ознаки, що визначають її специфічний характер та право обіймати власне місце серед інших джерел права, зокрема також, в цивільному процесуальному праві.

Так, по-перше, судова практика ЄСПЛ застосовується тільки в межах застосування Конвенції. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (далі – Закон) під рішеннями, що складають судову практику ЄСПЛ слід розуміти: а) остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; б) остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

По-друге, специфічний механізм створення судового прецеденту – Європейського суду з прав людини.

По-третє, контроль за внутрішнім законодавством країни-члена Конвенції за приведенням внутрішньо національного законодавства у відповідність до положень Конвенції та змісту судової практики. Згідно ст. 19 Закону орган представництва здійснює юридичну експертизу всіх законопроектів, підзаконних актів, на які поширюється вимога державної реєстрації, на відповідність Конвенції, за результатами чого готує спеціальний висновок.

В четвертих, юрисдикція ЄСПЛ та його судової практики має свою силу тільки в країнах, що прийняли зобов'язання щодо виконання положень Конвенції.

З урахуванням проаналізованих ознак судової практики ЄСПЛ, слід дійти висновку, що судова практика ЄСПЛ – є особливим різновидом судового прецеденту, якому можна запропонувати наступне визначення. Так, під судовою практикою ЄСПЛ слід розуміти специфічний різновид судового прецеденту, що ухвалюється спеціальним органом – Європейським судом з прав людини, в межах та з приводу тлумачення та порушення положення Конвенції, що є обов'язковим для виконання не тільки на території держави-сторони в процесі, а й на всій території на яку розповсюджується юрисдикція ЄСПЛ.

Стосовно місця судової практики ЄСПЛ в системі цивільного процесуального права. То слід зазначити наступне.

Для коректного визначення місця судової практики ЄСПЛ слід розрізнити цивільне про-

цесуальне право та цивільне процесуальне законодавство. Щодо системи законодавства, то практики у зв'язку з тим, що правова природа ЄСПЛ, як джерела права інакша від основного для вітчизняної правової системи джерела права – нормативно-правового акту, то слід дійти висновку що до системи цивільного процесуального законодавства судова практика не входить. Так, звертаючись до ст. 8 ЦПК суд вирішує справи відповідно до Конституції України, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Суд застосовує інші нормативно-правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України. Але, слід розмежувати таке поняття, як судову практику ЄСПЛ та положення Конвенції, остання є джерелом цивільного процесуального законодавства. Стосовно ж цивільного процесуального права, то слід дійти висновку, що практика ЄСПЛ є його безпосереднім джерелом. Такий умовивід слідує з наступного чинника: Так, п. 3 ч. 1 ст. 353 ЦПК, передбачає обов'язок перегляду найвищим органом правосуддя в Україні – Верховним Судом України судових рішень з підстав встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом.

Стосовно застосування практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя, то слід зазначити, що такий механізм знаходиться на етапі формування. Оскільки правова природа такого джерела права незнайома вітчизняній правовій системі, система законодавства колізійна, а судова система доволі складна та багатоетапна впровадити, в першу чергу, у правову свідомість правозастосовників та й громадян, що реалізують своє право на судовий захист практику застосування ЄСПЛ доволі складно. Не можна не наголосити на тому, що будь-яка система для її створення та функціонування потребує проміжок часу для усталеності та впровадження, це не обминає й застосування практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя. Одразу ж слід зацентувати увагу на розмежуванні понять: застосування судової практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя та виконання судових рішень ЄСПЛ. Зосередимо увагу на процесі застосування судової практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя.

Так, одразу слід зазначити, що останні законодавчі та державні перетворення, з урахуванням напрямку євроінтеграції, посилили контроль за виконанням Україною взятих на себе зобов'язань щодо виконання положень Конвенції, зокрема стосовно здійснення правосуддя.

При здійсненні правосуддя суд національної судової системи виходить з положення Конвенції та її тлумачення. Так, зокрема, можна розглянути на прикладі застосування ст. 6 Конвенції «право на справедливий суд».

Згідно ст. 6 Конвенції кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

У справі «Голдер проти Сполученого Королівства», рішення від 21 лютого 1975 р., серія А № 18, п. 28-36) суд зазначає, що процедурні гарантії, закріплені статтею 6, гарантують кожному право подання скарги щодо його прав та обов'язків цивільного характеру до суду чи органу правосуддя. Таким чином, втілюється право на звернення до суду, одним із аспектів якого є право доступу, тобто право розпочати провадження у судах з цивільних питань. Суд наголошує, що право на звернення до суду, одним з аспектів якого є право доступу до суду, не є абсолютним; воно може бути обмеженим, особливо щодо умов прийнятності скарги, оскільки за своєю природою це право вимагає регулювання з боку держави, яка щодо цього користується певними межами самостійного оцінювання. Позитивним кроком в порядку подальшого розвитку ст. 6 Конвенції стало прийняття Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» [11], що направлений на розвиток механізму реалізації права на звернення до суду. Так, реалізація права на звернення до суду, що є складовою частиною права на позов, є початковим кроком в більшому об'ємі – реалізації права на судовий захист, але від реалізації права на звернення до суду залежить подальша можливість реалізувати право на задоволення позову, та, як наслідок реалізації права на судовий захист. Так, у рішенні «Меньшакова проти України» (Menshakova v. Ukraine, заява № 377/02) від 8 квітня 2010 року, ЄСПЛ також виклав конвенційні стандарти стосовно доступу до суду, суд повторює, що пункт 1 статті 6 гарантує кожному право на звернення до суду з позовом щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Таким чином, він втілює в собі «право на суд», яке, згідно з практикою Суду, включає в себе не тільки право ініціювати провадження, але й право розраховувати на «розгляд» спору судом (див., наприклад, рішення у справі «Кутіч проти Хорватії» (Kutić v. Croatia), заява № 48778/99, п. 25, ЄСПЛ 2002-II). У цій справі ЄСПЛ визнав, що не було порушення статті 6 Конвенції щодо скарги заявниці на відсутність доступу до суду.

Тобто, право на «справедливий суд» в контексті ст. 6 Конвенції є багатоаспектним явищем, що включає в себе:

- забезпечення права на звернення до суду;
- забезпечення права на справедливий і публічний судовий розгляд;
- дотримання строків розгляду, включаючи поняття «розумних строків»;
- незалежність і безсторонність суду;
- дотримання принципу законності;
- вирішення його прав та обов'язків цивільного характеру.

Також, слід зазначити, що вичерпність змісту поняття на «права на справедливий суд» є загальною, конкретизує положення ст.6 Конвенції саме

Стаття посвячена дослідженню практики Європейського Суду по правам человека, как источника гражданского процессуального права Украины.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, гражданский процесс, гражданское процессуальное право, Европейская конвенция по правам человека.

The article is devoted to the study of the practice of the European Court of Human Rights as a source of civil procedural law in Ukraine.

Key words: European Court of Human Rights, civil procedure, civil procedural law, European Convention on Human Rights.

судова практика ЄСПЛ при розгляді вже «живих» справ з обставинами та правовими ситуаціями реальних осіб. І, також, не можна стверджувати, що й в подальшому рішення ЄСПЛ не внесуть нових тлумачень щодо такого поняття.

Висновки

Отже, слід дійти висновку, що практика ЄСПЛ є джерелом цивільного процесуального права, але не є джерелом цивільного процесуального законодавства.

Список використаних джерел:

1. «Україні провалює виконання рішень ЄСПЛ – статистика»: Українська правда від 23 лютого 2015 року. – Режим доступу: Офіційний сайт «Української правди»: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/03/23/7032158/>.
2. Проблема виконання рішень Європейського суду з прав людини: необхідність системного аналізу та впровадження // Матеріали круглого столу «Національні механізми виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні: роль судової гілки влади» 22 листопада 2016 року: Режим доступу Офіційний сайт Вищої Ради правосуддя: <http://www.vru.gov.ua/news/1880>.
3. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 серпня 1997 // Відомості Верховної Ради. – 1997. – №40. – Ст. 263.
4. Про міжнародні договори: Закон України від 29 червня 2006 року // Відомості Верховної Ради. – 2004. – №50. – Ст. 540.
5. Цивільний процесуальний кодекс: Закон України від 18 березня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №40-42. – Ст. 492.
6. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №32. – Ст. 422.
7. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: Закон України від 23 червня 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №30. – Ст. 260.
8. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. – 2-ге вид. випр., допов. – К., 2015. – С. 6.
9. Загальна теорія держави і права / Під ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина: Харків «Право». – 2009. – С. 185.
10. Там Само: – С. 187.
11. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12.02.2015 . – № 192-VIII // Відомості Верховної Ради . – 2015, № 18, № 19-20. – ст. 2. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/192-19>.